

СЕКЦІЯ 1 ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

УДК 159.938.3:378

АНАЛІЗ НАУКОВИХ ПІДХОДІВ ДОСЛІДЖЕННЯ КАТЕГОРІЇ ЧАСУ: ФІЛОСОФСЬКО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Бабатіна С.І., к.психол.н., доцент кафедри загальної та соціальної психології
Херсонський державний університет

У статті проаналізовано наукові підходи до дослідження категорії часу у філософсько-психологічному аспекті. Розглянуто значення категорії часу у темпоральних уявленнях особистості.

Ключові слова: філософський, психологічний підходи дослідження категорії часу, буття, темпоральність, особистість.

В статье проанализированы научные подходы к исследованию категории времени в философско-психологическом аспекте. Рассмотрено значение категории времени в темпоральных представлениях личности.

Ключевые слова: философский, психологический подходы исследования категории времени, бытие, темпоральность, личность.

Babatina S.I. ANALYSIS OF SCIENTIFIC APPROACHES OF TIME CATEGORY: PHILOSOPHICAL AND PSYCHOLOGICAL ASPECTS

The article analyzes the scientific approaches research category time in philosophical and psychological aspects. The role of time in the category of temporal representations of the individual.

Key words: philosophical, psychological approaches to the study category time being, temporality, personality.

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Упродовж розвитку цивілізаційного процесу людству було притаманне різне розуміння часу як психологічної категорії. Категорія часу відіграє важливу роль у формуванні світоглядної позиції особистості, обумовленої культурно-історичним розвитком. Усвідомлене розуміння часу як категорії визначає спрямованість особистості у соціально-психологічному аспекті як темпоральне спрямування та визначає сенс буття особистості, адже час, перш за все, – це послідовність буття, опосередковане соціально-культурним аспектом життя. Час у його різноманітних виявах і формах є дуже важливим чинником життя кожної людини та суспільства загалом. Отже, дослідження та аналіз існуючих підходів визначеної проблеми дозволить систематизувати наукові наробки у царині психології часу, адже «навколо» нього просякнуті усі сфери життєдіяльності особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти часової організації життя були предметом досліджень багатьох відомих вчених філософів, психологів, педагогів. Темпоральність у філософсько-культурній сфері розроблялась в працях Августина, Аристотеля, П. Гайденка, О. Гуревича Е. Гуссерля, І. Канта, М. Хайдеггера та ін.; у психолого-педагогічній сфері темпоральність досліджувала як характеристику окремих процесів розвитку особистості В. Ярьська; психологічний час у масштабі людського життя обґрунтували у своїх роботах Б. Ананьєв, Ш. Бюлер, Е. Головаха, П. Жане, О. Кронік, К. Левін, С. Рубінштейн тощо. В. Франкл, розмірковуючи про структуру часу, визначив її як тріаду понять минуле-теперішнє-майбутнє, в якій він зазначав, що в теперішньому нічого крім нього не існує, так як минулого вже немає, а майбутнього ще немає [21].

В. Ярьська відмічає головну властивість часу, що полягає в протіканні від минулого часу до майбутнього. Якби цей принцип порушився, пізнання б зупинилося. Незворотність часу є найважливішим чинником пізнання.

В. Плохих визначає час як спосіб, за допомогою якого душа відповідно до зовнішніх обставин певним

чином впливає сама на себе, надає собі певної форми і в такому оформленому вигляді, відстежуючи свій стан, деяким чином зазнає змін [14, с. 19].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Аналіз наукової літератури та практики дозволяє зробити висновок про те, що питання дослідження категорії часу всебічно розглядається вченими різних галузей науки, а саме – філософії, історії, психології, педагогіки тощо. Проте за межами поля зору вчених залишилося саме структурування наукових підходів дослідження категорії часу, модусів часу, в площині філософсько-психологічного розгляду проблеми.

Формулювання цілей статті. Метою дослідження у контексті порушеної проблеми є аналіз теоретичних джерел щодо розгляду та систематизації наукових підходів дослідження категорії часу у філософсько-темпоральному аспекті.

Виклад основного матеріалу дослідження. У понятійному апараті психології час як часова форма включена в основу устрою та функціонування психологічного знання. З'ясування дослідниками значущості для людини поняття «категорія часу» дасть можливість зробити внесок у побудову моделі її «образу світу». Тривалий період категорія часу розглядалася як форма існування буття і тому досліджувалася природними науками, передусім фізикою і філософією. Проблема часу як суб'єктивного віддзеркалення об'єктивних часових стосунків активно психологія стала вивчати у кінці XIX-початку XX ст. у зв'язку з розвитком основних психологічних теорій. Час як міра людського життя, величина саморозвитку особистості стає тією призмою, кризь яку людина бачить світ зацікавлено, проектує в ньому власні плани, цінності та інтереси, прогнози і спогади, нездійснені надії і конкретні наміри [2; 3; 8; 20].

Перша згадка категорії часу припадає на античну міфологію і зустрічається у старогрецькому епосі. Дослідження гомерівського епосу показують, що в «Одисеї» уперше згадуються категорії простору і часу. У гесіодовській «Теогонії» з'являються уявлення про два часи: один – циклічний час недоскона-

лого світу, інший – вищий час, в якому відлічуються глобальні моменти в історії світу. Свій подальший розвиток ці ще недостатньо чіткі ідеї про наявність двох часів отримали розвиток в античній натурфілософії, у філософських теоріях епохи Відродження і Нового часу. Розглядаючи еволюцію уявлень про час в ході розвитку людського мислення і пізнання природи, у філософії і фізиці виділяють дві пари взаємодоповнюючих концепцій часу. Перша пара концепцій розходиться з питанням про природу часу, про відношення категорії часу і руху. Субстанціональна концепція розглядає час як особливого роду субстанцію разом з простором, речовиною та ін. Реляційна концепція вважає час відносним (чи системою стосунків) між різними подіями. Таким чином, концепція психологічного часу особистості у своїй основі містить реляційний підхід до розуміння природи часу, оскільки інакше суб'єктивний час може бути розглянутий лише як викривлена в сприйнятті індивіда зовнішня хронологія, цілком обумовлена субстанціональним змістом часу.

Друга пара концепцій виражає різні точки зору на процеси становлення, тобто розходиться в питанні про відношення категорій часу і буття. Згідно зі статичною концепцією, події минулого, сьогодення і майбутнє існують реально і у певному сенсі одночасно, а становлення і зникнення матеріальних об'єктів – це ілюзія, що виникає у момент усвідомлення тієї або іншої зміни. Згідно з динамічною концепцією, реально існують тільки події теперішнього часу; події минулого вже реально не існують, а події майбутнього ще реально не існують [12].

В цілому слід зазначити, що жодна з досліджених вище концепцій часу не може сприйматися як абсолютно правильна, точна. Проте жодна з концепцій не може розглядатися і як повністю помилкова. У зв'язку з цим відносно співвідношень реляційної і субстанціональної концепцій часу поділяємо думку Ю. Молчанова, який стверджує: «слід допустити, що ці концепції відображають різні сторони, різні рівні підходу теоретичного мислення до опису часових стосунків» [11]. Так, якщо субстанціональна концепція достатнім чином представляє таку властивість часу, як тривалість, то за допомогою реляційної концепції цілком задовільно визначається часова послідовність.

Уявлення про час, що існували у філософській науці, включали два якісно різних етапи. Перший пов'язаний з ньютонівською теорією часу, що панувала з кінця XVII ст. до початку XX ст., другий етап пов'язаний з теорією відносності А. Ейнштейна, що розглядається як сучасна фізична теорія простору і часу. Погляди І. Ньютона на час чітко сформульовані в його основній праці «Математичні начала натуральної філософії». Час в розумінні вченого протікає сам по собі і по самій своїй суті, без жодного відношення до будь-чого зовнішнього, протікає рівномірно й інакше називається тривалістю [17]. Час, згідно з теорією дослідника, існує незалежно від людської свідомості, тобто об'єктивно. Матеріалізм І. Ньютона був метафізичним, в його розумінні час і простір незалежні один від одного і від рухомої матерії. На початку XX ст. на зміну цій концепції прийшло вчення про час і простір, виражене в теорії відносності А. Ейнштейна.

Час в період античності та середньовіччя був предметом дослідження, мислителів, вчених, філософів (Августина, Ф. Аквінського, Аристотеля, Платона, Плотіна, Ф. Суареса та ін.). Платон намагався вловити суть ідеї та слова час, пояснити його етимологічно і увів визначення етапу часу – «епоха». Аристотель пов'язував поняття часу з категорією простору, ввів поняття «вічності» як рухливого образу часу [13].

Категорію часу в період філософії Нового часу

досліджували Т. Гоббс, М. Гюйо, Р. Декарт, І. Кант, Г. Лейбніц, Дж. Локк, Б. Спіноза, Д. Юм та ін.

Засновник генетичного підходу в психології Дж. Локк вбачає формування уявлення про час не в тривалості, а в послідовності, котру людина отримує із чуттєвого пізнання. Дж. Локк погоджувався з поглядами Августина, що життя стає головним джерелом ідеї часу. Августин розглядав життя душі з точки зору теології, Дж. Локк вивчав її як психолог.

Слідом за Дж. Локком І. Кант розглядає час як форму внутрішнього почуття. В історії філософії з ім'ям І. Канта пов'язана концепція трансцендентальної ідеальності часу як апіорної умови чуттєвого споглядання. Таке розуміння часу є надбанням «критичного» періоду філософії І. Канта. Його оцінці у світлих сучасних природничо-наукових і соціальних знань приділена достатня увага в радянській філософській літературі (М. Ахундов, Є. Головаха, А. Лой, В. Ярьська та ін.). І. Кант [9] у своїй праці «Критика чистого розуму» зазначає, що час і простір є формою чуттєвого пізнання. Усе, що людина сприймає в процесі взаємодії з довкіллям, це результат співвідношення її можливостей з об'єктивними умовами. Уявлення про об'єкти формуються послідовно, і для того щоб ці уявлення ставали предметними, вони мають бути відповідним чином організовані. Формальною передумовою такої необхідної послідовної організації і є час. І. Кант першим сформулював психологічні закономірності переживання часу особистістю.

У філософському знанні час прийнято розглядати з гносеологічної точки зору. Гносеологічний аспект проблеми несе в собі важливу методологічну функцію – подолати два види крайнощів, а саме: по-перше, виділення особливого «суб'єктивного часу», що протікає поза і незалежно від об'єктів діяльності та пізнання, по-друге, зведення часу до ролі допоміжного поняття як сукупності еталонів для вимірювання різних видів руху.

Дослідження категорії часу займає істотне місце в основних психологічних теоріях особистості. Позиція, яку займає персонолог відносно часу, впливає на характер його теорії. Не завжди це виражено в явній і очевидній формі. Положення про час може служити критерієм, основою для визначення схожості і відмінності теорій особистості. Проаналізуємо основні теорії особистості і підходи до її вивчення в зарубіжній і вітчизняній психології з точки зору взаємодії особистості і часу. Засновник психоаналізу З. Фрейд [15] вважав, що на розвиток і формування особистості безпосередньо впливає минуле як індивідуальне, так і соціально-історичне. Прихильник даного напрямку А. Адлер [19] відмічав цілеспрямований характер лінії життя, що знаменує спрямованість людини в майбутнє, вважаючи, що життєві цілі особистості мотивують поведінку людини сьогодні, орієнтують її на розвиток і досягнення здійснення бажань у майбутньому, кореняться в її минулому досвіді, а в сьогоденні підтримуються актуалізацією почуття небезпеки, незахищеності.

У психології біхевіоризму функціонування психіки в цілому пов'язане з категорією сьогодення. Реальними можна вважати дії суб'єкта, що лише здійснюються і описуються в термінах «сьогодення». Класична формула біхевіоризму «стимул-реакція» описує взаємодію суб'єкта і зовнішнього середовища зараз, миттєво, «тут і тепер», тобто всі дії, що відбуваються із особистістю, відбуваються лише у теперішньому часі.

Гештальтпсихологія в класичному варіанті безпосередньо не пов'язана з психологією особистості і її часом, але на її основі була розроблена і набула широкого поширення теорія поля К. Левіна. Вчений акцентував свою увагу на вивченні рушійних сил розвитку особистості саме з категорії сьогодення і

сформулював одне з основних положень психологічної теорії поля. Науковець першим серед психологів побудував просторово-часову модель, в якій свідомість і поведінка людини розглядаються крізь призму довготривалої перспективи і різносторонніх характеристик індивідуального життєвого простору особистості. Представники гуманістичної психології (А. Маслоу, Г. Олпорт та ін.) вважають, що однією з рушійних сил людської діяльності є її спрямованість у майбутнє, прагнення до особистісного зростання та самоактуалізації. Психосоціальні концепції особистості розглядають її як результат процесу соціалізації. В процесі розвитку людина проходить певні стадії, що обумовлені певними соціальними умовами і формують орієнтири відношення до себе в своєму соціальному середовищі. Однією з основних теорій цього напрямку є теорія особистості Е. Еріксона, який розглядав розвиток особистості упродовж усього життя людини. Його періодизація охоплює увесь життєвий шлях особистості, показуючи часову перспективу розвитку особистості упродовж цілісного життєвого циклу людини. Вивчаючи поняття ідентичності, Е. Еріксон дійшов висновку, що з віком людина повинна відчувати зростаючу безперервність між тим, що вона пережила в минулому, і тим, що вона планує пережити в майбутньому. Таким чином, можна вважати, що його дослідження торкнулося проблеми часової перспективи особистості.

Представники екзистенціального підходу М. Хайдеггер [16], К. Ясперс [18] та ін. вважають людину нерозривно пов'язаною з навколишнім світом. У екзистенціалізмі акцент ставиться не на існуванні людини в часі, а на існуванні часу в людині як суб'єкта власного життєтворення.

С. Рубінштейн в межах суб'єктно-діяльнісного підходу підкреслює, що людське буття, буття конкретної людини обмежене в часі і виступає втіленням структури і змісту її внутрішнього, суб'єктивного світу в об'єктивній реальності, на відміну від філософського розуміння буття, що підкреслює його позачасовий характер.

Концепція особистісної організації часу, запропонована К. Абульхановою-Славською, Т. Березіною, підкреслює онтологічний характер організації часу особистістю, яка здійснюється або в діяльності, або в житті в цілому [1]. У контексті цієї концепції категорія часу особистості розкривається через поняття активності, яка і виступає як реальна організація часу власного життя, що свідчить про зв'язок об'єктивного і суб'єктивного часу людини, який в інших підходах і дослідженнях були відособлені один від одного.

В. Вернадський трактує час як частину реального світу, органічно в неї включену. Історично мінливий, еволюційний цілісний світ мислиться лише в єдності з поточним часом: це світ, в якому є сьогодні, перед ним відкрито майбутнє, він має свою історію, своє минуле. Час не можна відірвати від живого; час – це і є життя, тлінність живого – це і є плін часу, це і є час. Плинність часу в єдності з природними процесами не знаходить свого вираження у фізичному часі. Велика загадка «учора-сьогодні-завтра», що безперервно нас турбує, поки ми живемо, поширюється на усю природу. Простір-час не є стаціонарною абстрактною складовою чи явищем [5]. Вчений неодноразово висловлював думку про те, що в області живого час може бути іншим, чим у фізичних процесах: «вступаючи в сферу життя, ми знову підходимо до глибшого, ніж в інших процесах природи, проникненню в реальність, до нового розуміння часу». Ідея В. Вернадського про те, що час стає предметом вивчення в науці, втілюється у життя і в сучасних дослідженнях.

А. Бергсон, В. Дільтей заперечували можливість раціонально, об'єктивно пізнавати час [3]. А. Бергсон

[4] вважав, що пізнавати час людини допомагає творча інтуїція, сформована єдністю механізмів пам'яті та процесів сприйняття, в результаті поєднання яких в особистості виникає почуття послідовності: теперішнє завжди є невлучною миттю між минулим, якого вже немає та майбутнім, котре ще не настало. Для В. Дільтея головним в проблемі пізнання часу було не пізнання зв'язку минулого, теперішнього і майбутнього як чистої тривалості, а його наповнення історичними та соціокультурними переживаннями. Час, згідно з поглядами вченого, не може бути пізнаним в межах пояснювальної психології, побудованої за зразком природничих наук.

Поняття часу у його людському сенсі і змісті активно досліджувалося у концепції суб'єктивного часу А. Бергсона [4], феноменології Е. Гуссерля [6] та екзистенціалізму М. Хайдеггера [16]. Одним із найголовніших моментів у концепціях вчених була остаточна суб'єктивізація часу, тобто час у єдності минулого, теперішнього і майбутнього ототожнювався з часовою єдністю свідомості.

На початку XX ст. відбулася диференціація змісту категорії «час» і сформувалися такі поняття, як: фізичний, біологічний, соціальний, психологічний час. Як до будь-якого фізичного об'єкту, до людини застосовані еталони і одиниці фізичного часу, і саме в цих одиницях ми вимірюємо хронологічний вік. Фізичний час відміряється годинами, хвилинами, проте вони дають лише кількісну, а не якісну характеристику. Разом з тим фізичний час не є абстракцією, позбавленою якісних ознак, цей час завжди призначений для чогось, для виконання певної діяльності передбачається переважно іншої. Біологічний вік, час функціонування індивіда як живого організму, ми вимірюємо, керуючись т. з. біологічним часом. У суспільстві так само існують свої особливі часові відносини – соціальний час. У цьому вимірі ми можемо говорити про соціальну зрілість людини, про час як про простір розвитку людства. Динаміка ж внутрішнього світу особистості, що включає цінності та ідеали людини, її життєвий досвід, почуття, думки, спонукання, підпорядкована особливим часовим стосункам, які можуть бути визначені як «психологічний час». Психологічний час є найважливішим для людини як суб'єкта життєдіяльності. Підставою для такого висновку є можливість подолання розриву між вивченням об'єктивного (фізичного, біологічного, соціального, історичного) та суб'єктивного (психологічного) часу, де сполучною ланкою стає суб'єкт зі своєю темпоральною організацією. Саме він співвідносить свій суб'єктивний час із часом самореалізації в життєдіяльності.

Вперше питання про психологічний час поставив Курт Левін, він визначив структуру психологічного часу, складовими елементами якої розглядав минуле, сьогодні, майбутнє. Акцентуючи увагу на взаємозв'язку цих компонентів, дослідник вважав, що сприйняття людиною сьогодні пов'язане з його спогадами про минуле, очікуваннями і намірами на майбутнє.

У дослідженнях вчених було визначено, що початком психологічного часу є майбутнє, а не минуле, що не характерно для фізичного часу, хід якого завжди йде від минулого до майбутнього. О. Логінов пояснює цю закономірність тим, що в біологічних системах упродовж еволюції відбувається «розщеплення» часу на фізично-біологічний та індивідуально-переживаний. Для людини час тече у двох різних напрямках: онтогенез здійснюється відповідно до плину об'єктивного часу – від минулого до майбутнього, а індивідуальний розвиток йде в протилежному напрямі – від майбутнього через сьогодні до минулого. Оскільки майбутнє є початком психологічного часу, то для особистості він набуває значення безперервності, динамічності, змінності та неоднорідності.

Феноменологізація часу виразно проявилась у дослідженнях зарубіжних психологів (L. Doob, П. Фресс, R. Kastenbaum), предметом дослідження вже був не об'єктивний, а психологічний час особистості. Запропоноване вченими поняття «горизонт буття» як характеристика часової свідомості зіграло важливу роль у розробці основних понять психологічного часу, а саме – часова перспектива, орієнтація особистості у часі, часовий кругозір, переживання часу, почуття часу, відношення до часу, сприйняття часу тощо. Усі зазначені складові психологічного часу особистості відображають її темпоральні характеристики.

Своєї значущості категорія часу в психології набула у зв'язку з постановкою питань про час життя, часові уявлення особистості, способи організації часу людиною. Згідно з науковою традицією, що склалася, особистість уявляє, осмислює, організовує себе в часі і вибудовує власну часову перспективу як узагальнений спосіб життя. Можливість уявити себе в певному модусі часу дозволяє людині власне аналізувати досвід минулих подій, розкривати сенс справжнього моменту, вибудовувати цілі і плани на майбутнє.

Наукові розробки вчених щодо категорії психологічного часу дозволяють простежити особливості переживання людиною часу власного життя, свого минулого, сьогодення, уявлень про майбутнє та можливість скоригувати власний життєвий шлях саме в той період розвитку особистості, коли уявлення про власне майбутнє і перспективи його побудови перетинаються у теперішньому.

Висновки з даного дослідження. У контексті дослідження еволюції уявлень про час розглянуто основні підходи та концепції часу у царині філософського та психологічного наукового знання. Проведений теоретичний аналіз наукових підходів дослідження категорії часу, темпоральності особистості дозволяє засвідчити, що у філософських і психолого-педагогічних дослідженнях виділяють біологічний і соціальний час, який визначає характеристики людини як індивіда і є часом життя особистості; суб'єктивний час, який розуміється в контексті активності особистості і характеризує особливості її предметно-комунікативної діяльності та утворює часову організацію життєдіяльності особистості; творчо-перетворювальний час, який розкривається в особливостях поведінки та манері спілкування і є передумовою вироблення особистістю оригінального стилю життя та дозволяє розширити межі психологічного часу. Аналіз зазначених наукових підходів до категорії часу зумовив визначення темпоральності особистості як прояв людини в часі, в часових аспектах життя, що включає: особливості сприйняття і переживання часу, особливості регуляції поведінки та організації діяльності в часі.

Перспективи подальших розвідок. Проведений аналіз не вичерпує множинності досліджень категорії

часу, зокрема в психології та розвитку особистості у темпоральному вимірі. У подальшому маємо на меті дослідити методологічні підходи і моделі темпоральності особистості в працях вітчизняних та зарубіжних вчених.

Література:

1. Абульханова К.А. Время личности и время жизни : моногр. / К.А. Абульханова Т.Н. Березина. – СПб. : Алетейя, 2001. – 304 с.
2. Аксенов Г.П. Причина времени / Г.П. Аксенов. – М. : Эдиториал УРСС, 2000. – 310 с.
3. Ахундов М.Д. Концепции пространства и времени : истоки, эволюция, перспективы / М.Д. Ахундов. – М. : Наука, 1982. – 224 с.
4. Бергсон Анри. Воспоминание настоящего / Анри Бергсон : пер. с фр. В. А. Флеровой. – С.–Петербург : Изд. М. И. Семенова, 1913. – 50 с.
5. Вернадский В.И. Размышления натуралиста. Пространство и время в неживой и живой природе / В.И. Вернадский. – М. : Наука, 1975. – 176 с.
6. Гуссерль Э. Идеи феноменологии: Пять лекций / Э. Гуссерль.; [пер. с нем. Н.А. Артеменко]. – СПб. : ИЦ «Гуманитарная Академия», 2008. – 224 с.
7. Гюйо М. Происхождение идеи времени. Психологический этюд / М. Гюйо; пер. с фр. А. И. Е – ВА. – Смоленск, 1891. – 128 с.
8. Ершов А.А. Время / А.А. Ершов. – СПб. : ГУАП, 2000. – 134 с.
9. Кант И. Критика чистого разума / И. Кант ; пер. с нем. Н. Лосского. – Минск : Литература, 1998. – 960 с. – (Классическая философская мысль).
10. Лой А.Н. Время как категория социально-исторического бытия / А. Н. Лой, Е.В. Шинкарук // Вопросы философии. – 1979. – № 12. – С. 73–86.
11. Молчанов Ю.Б. Проблема времени в современной науке : учеб. пособие / Ю.Б. Молчанов. – М., 1990. – 178 с.
12. Москвин В.А. Философско-психологические аспекты исследования категории времени / В.А. Москвин, В.В. Попович // Credo. – 1998. – № 6. – С. 18–35.
13. Наконечна-Роганіна Л.Б. Час як глобальна філософсько-лінгвістична категорія. (Історичний аспект) [Електронний ресурс] / Л.Б. Наконечна-Роганіна. – Режим доступу : http://ebk.net.ua/Book/psychology/vinoslavska_psiholodiya/zmist.htm.
14. Плохих В.В. Психология временной регуляции деятельности человека : моногр. / В.В. Плохих. – Донецк : ЛАНДОН – XXI, 2011. – 412 с.
15. Фрейд З. Введение в психоанализ. Лекции : учеб. пособие / З. Фрейд ; пер. с нем. Г. В. Барышиковой ; под ред. Е. Е. Соколовой, Т. В. Родионовой. – СПб. : Изд. группа «Азбука-классика», 2010. – 480 с.
16. Хайдеггер М. Бытие и время / М. Хайдеггер ; пер. с нем. В. В. Библихина. – СПб. : Наука, 2006. – 452 с.
17. Хасанов И.А. Время : словарь / И.А. Хасанов. – М., 2004. – 40 с.
18. Ярская В.Н. Развитие понятия времени / В.Н. Ярская // Вопросы философии : Философские заметки. – М. : Правда. – 1981. – С. 157–160.
19. Adler A. The Individual Psychology / A. Adler, H. Ansbacher, R. Ansbacher. – New York : Basic Books, 1956. – P. 390.
20. Buller Ch. Der menschliche Lebenslauf als psychogisches Problem / Ch. Buller. – Göttingen: Hogrefe, 1959. – 181 p.
21. Frankl V. E. Der Wille zum Sinn / V. E. Frankl. – 3. erw. Aufl. – Bern : Huber, 1982. – P. 275–308.